

Tim van der Grijn Santen

Menno ter Braak en het “eerste emigrantenboek”

“Veel mensen geloven, dat er binnenkort een of andere generaal komt die de hele nationaalsocialistische epidemie met een tandenstoker wegschuift en dan zal dit pesttijdperk vergeten zijn. Wie dit Duitsland kent, door en door kent, die weet hoe verkeerd, hoe dom, zelfs hoe gevaarlijk het is om dat te geloven.” Dat zijn de eerste woorden *Aus dem Tagebuch eines Berliner Studenten* van een anonieme jonge Duitser. Ze stonden, samen met andere fragmenten uit dat dagboek in het tijdschrift in ballingschap, *Das Neue Tage-Buch*, van 24 november 1934¹, dat werd uitgegeven in Parijs door de ‘Nederlandsche Uitgeverij’ en gefinancierd door de Nederlander Johan Warendorf.

De auteur, die ‘jonge Duitser’, woonde toen al bijna een half jaar in Nederland.

Een goede maand later stond in het *Neue Tage-Buch* van 29 december 1934 het artikel *Emigranten-Literatur* van Menno ter Braak.² Er wordt nog speciaal bij vermeld, dat Ter Braak zijn artikel in het Duits had geschreven. Laten wij hem daarom de eer gunnen en hem ook in het Duits citeren. „Als sich 1933 in Deutschland die sogenannte ‚Nationale Revolution‘ vollzog, sahen nicht nur die *deutschen* Schriftsteller sich genötigt, Partei zu ergreifen; die deutsche Literatur war ja eine europäische, nicht nur eine deutsche Angelegenheit.“ Er waren natuurlijk wel bepaalde nationale ‘accenten’, maar, aldus Ter Braak: „Wir *fühlen* europäisch, weil wir Europäer *geworden* sind.“ Daarom ook is de verwantschap met schrijvers uit het Exil groter dan met literaten die zich bewegen binnen het „literarische Geschäft des Herrn Goebbels“.

Pijnlijk wordt de zaak voor velen, als Ter Braak zegt, dat de „wirkliche Emigrationsliteratur“ – ondanks een rijke oogst – nog heel gering is. Immers de meerderheid van de boeken die in ballingschap zijn verschenen onderscheidt zich nauwelijks van de “vorhitlerischen Produktion”. Echter, „Die Emigrationsliteratur soll mehr sein als eine Fortsetzung. Sie soll den Mut haben, ihre europäische Aufgabe zu verstehen“ en niet denken, dat ze tegen het valse mysticisme van de Blut- und Boden-aanbidders moet strijden.

Het is duidelijk, dat hierop een repliek moet volgen. In het eerste nummer van jaargang 1935 neemt Erich Andermann, pseudoniem van Joseph Bornstein, het woord. Hij vindt dat Menno ter Braak te hoge eisen stelt. Als de boeken die vanaf 1933 verschenen zijn hetzelfde peil kunnen handhaven van voor die tijd, is dat op zich zelf al een prestatie. En, trouwens, „europäische Aufgabe“: Wat houdt die in? Schrijvers in ballingschap kunnen niet anders dan hun best doen. In aflevering 2 van het *Neue Tage-Buch* uit 1935 reageert Ludwig Marcuse nog eens op het artikel van Ter Braak. Een literaire categorie “Emigrantenliteratuur” bestaat niet, er is geen karakteristiek aan te wijzen en daarom is de enige omschrijving van emigrantenliteratuur de som van alle boeken van Duitstalige auteurs die hun werk niet meer in Duitsland willen en/of kunnen publiceren.

De dag, nadat de fragmenten uit het dagboek van een onbekende Duitse student waren verschenen, zette Menno ter Braak zijn standpunt over de kwestie van de emigrantenliteratuur uiteen in *Het Vaderland* van 25 november 1934. Directe aanleiding was het verschijnen van de roman *Flucht in den Norden* van Klaus Mann. Alvorens dit maakwerk totaal af te kraken, wijdt Ter Braak een lange inleiding aan wat hij het “emigrantencomplex” noemt. Met nadruk stelt hij wel: “Ik heb nooit onder stoelen

¹ NTB 1934/47, pag. 1120-1123

² NTB 1934/52, pag. 1244-1245

en banken gestoken, dat ik persoonlijk voor de thans in Duitschland officieele litteratuur weinig of niets voel.” (Er staat echt “onder stoelen *en* banken”, maar dat kan ook de schuld van de zetter zijn.) Wat Ter Braak daarin vooral stoort, is het streven naar “autarkie”, een vorm van “struisvogelpolitiek”, die voorbijgaat aan wat de schrijver en de literatuur van de twintigste eeuw kenmerkt: “Een schrijver, die zich tegenwoordig van zijn nationaliteit bewust is, zal tegelijk bewust Internationalist zijn” en dat ontbreekt in die officiële Duitse literatuur. Op grond daarvan is duidelijk, “waarom de Mensch met Europeesch besef automatisch een voorkeur moet hebben voor de litteratuur der émigranten.” Dat betekent niet, dat de “sympathie voor de emigranten” uit “blinde verering” zou voortkomen, maar “uit een gemeenschappelijk verzet tegen het autarkistisch nationalisme”.

Niettemin, waarschuwt Ter Braak, laten we niet vergeten, dat “een groot deel der emigranten voor de komst van Hitler ‘litteraten’ van zeer twijfelachtige beteekenis zijn geweest”. – Zou hij tussen twee haakjes echt *zijn* in plaats van *is* hebben geschreven? – Met name noemt hij Emil Ludwig, wiens capaciteiten hij al betwijfelde, “toen hij nog door de Duitse dames werd vereerd.”

Mogen we ons nog even richten op die jonge Duitser van dat dagboek? Hij is zijn lange leven lang Berlijner gebleven, als Duitser in 1941 ‘uitgeburgerd’ en sinds 1956 officieel Nederlander. Toen was hij 48 jaar en hij zou nog 43 jaar Berlijnse Nederlander blijven. “Ik heb nu eenmaal een Berlijnse mond,” zo verontschuldigde hij zijn zware en levenslange accent. Met 26 jaar is hij in 1934 per trein de grens gepasseerd en in Oldenzaal uitgestapt om door te reizen naar Utrecht, waar kennissen van hem woonden. Via het Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen vond hij een werkplek op een grote tuinderij in Ilpendam. Dat was hard werken, maar ook een opname in een warme kring. Toch bleef hij maar een half jaar, waarna nog drie maanden Boskoop volgden. Daar hoefde hij minder hard te werken en was hij behalve op zondag ook op zaterdag vrij, want de strenge christenen aldaar vonden dat hij, hoewel hij niet religieus was, de sabbat moest eren.

Na driekwart jaar op het platteland vond Kurt Lehmann het welletjes. Hij had andere ambities, die hij alleen in een stedelijke omgeving kon waarmaken. Lehmann werd in 1908 in Berlin geboren, toen zijn vader in 1914 door een embolie stierf – weliswaar als soldaat, maar niet op het Veld van Eer – zag zijn moeder zich niet in staat om het jongetje een goede opvoeding te geven en stuurde hem naar het joodse weeshuis voor jongens en meisjes, genoemd naar de bekende 19e-eeuwse schrijver Berthold Auerbach. Daar ontwikkelde zich naar eigen zeggen zijn verteltalent en doorliep hij met goed gevolg de Mittelschule, waarna hij zo goed en zo kwaad als het ging in zijn levensonderhoud voorzag. ’s Avonds verdiende hij wat bij als figurant in de opera. In 1927 startte in Berlijn een avondgymnasium, dat Lehmann van 1928 tot 1931 bezocht. Daar leerde hij niet alleen veel, maar kon zijn literaire en andere kunstzinnige aspiraties verder ontwikkelen.

In 1933 werd Lehmann ontslagen als werkstudent en vanaf 1934 mocht hij niet verder studeren. Al die tijd hield hij een uitvoerig dagboek bij.

In Amsterdam, in de ‘rauwkost’-woongemeenschap Pita, begint Kurt Lehmann met het verwerken van zijn ervaringen tot een roman. Daaruit leest hij geregeld fragmenten voor en als voormalig medegymnasiaste en zioniste Lotte Adam daarbij eens aanwezig is, raadt zij hem aan om contact op te nemen met de bekende criticus Menno ter Braak. We mogen aannemen dat Lotte Adam heel goed op de hoogte was van de betekenis van Menno ter Braak voor de emigrantenuitvoer, want zij was zelf als dichteres lid van de Berlijnse schrijversvorbond tot die in 1933 of 1935 werd opgeheven.

Voor menig toehoorder waarschijnlijk oud nieuws, maar toen Lehmann flink op weg was met zijn roman, schreef hij een briefje naar Menno ter Braak. “Naar aanleiding van uw artikel in het Neue Tage-Buch heb ik moed gevat om u te schrijven. Wat echter moeten wij jonge mensen doen, die nog

niet naam gemaakt hebben omdat wij nou eenmaal niet oud genoeg waren! Geen mens kent ons ginds en niemand opent de deur voor ons, ofschoon toch alleen maar van ons iets wezenlijk nieuws verwacht kon worden. Van mij is in het Neue Tage-Buch de publicatie ‚Aus dem Tagebuch eines Berliner Studenten‘ verschenen. Leopold Schwarzschild³ vond mij een ‘merkwaardige literaire persoonlijkheid’. Het moge waar zijn, dat hier eindelijk iets anders en iets nieuws ontstaat. U vertrouw ik en ik zou u willen vragen, of ik misschien een keer bij u zou mogen komen.”

Prima, vindt Ter Braak. “Als het u uitkomt om op een middag tussen 3 en 6 bij me te komen, kan ik u bijna elke dag ontvangen. Stelt u dus iets concreets voor en brengt u in ieder geval het manuscript mee. Ik zal het lezen en u eerlijk zeggen wat ik ervan vind.”

Ter Braak kon natuurlijk niet bevroeden, dat het handschrift van Lehmann volkomen onleesbaar was en van een typoscript was nog geen sprake. Lehmann stelde daarom voor om het begin van zijn manuscript voor te lezen. Als de rest ook zo goed is, moet het worden uitgegeven, vindt Ter Braak. En vanaf dat moment is hij Lehmanns mentor en begeleider op het doornrijke pad van de vluchteling, die door de vreemdelingenpolitie op de hielen wordt gezeten. Lehmann typt zijn roman naar eigen zeggen met één vinger en stuurt het typoscript naar Querido-Verlag. Ongelezen komt het manuscript retour – wat moet men met een volkomen onbekende auteur! Menno ter Braak laat dat niet over zijn kant gaan en ook de dichter Marsman zet zich in. Volgens de overlevering had – of veinsde – hij een woedeaanval. Eind 1981 vertelde Merz op de Belgische radio over de reactie van Marsman tegenover Querido naar aanleiding van Ter Braaks opmerking in *Het Vaderland* dat een onbekende goede schrijver niet gedrukt zou worden: “... en die ging met zijn blote vuist op tafel slaan en die zei: ‘Het is juist wat Ter Braak geschreven heeft, godverdomme!’ en liep de deur uit.”

Enfin, de roman *Ein Mensch fällt aus Deutschland* werd aangenomen en Landshoff, de legendarie redacteur van Querido-Verlag, vertelde Lehmann door de telefoon, dat er een pseudoniem voor hem was bedacht: Merz. Met ä of e moet Lehmann nog hebben gevraagd – met e. Waar de voornaam Konrad vandaan kwam heb ik niet kunnen achterhalen. Van Konrad Merz is voor 1940 nooit een foto gepubliceerd en dat heeft hem mede het leven gered. In het voorjaar van 1936 verscheen de roman en in *Broese’s Internationale Boekengids* jrg. 41, nr. 3 (april 1936), schrijft Menno ter Braak: “Maar thans ontmoeten wij een nieuwen auteur, een onbekend gezicht: K o n r a d M e r z. Hij behoort tot diegenen, die in het oude Deutschland van ‘Weimar’ nog een anoniem leven leidden, jong waren en zich oriënteerden. Toen dwongen de gebeurtenissen van 1933 hem zijn land te verlaten; en uit dat feit werd de s c h r i j v e r Konrad Merz geboren. [] Ongetwijfeld is ‘Ein Mensch fällt aus Deutschland’ een van de belangrijkste, zoo niet het belangrijkste boek van de emigratie.” En in zijn recensie in *Het Vaderland* van 22 maart 1936 waarschuwt Ter Braak: “Wanneer ik dit artikel begin met de mededeling, dat onlangs bij den uitgever Querido het e e r s t e e m i g r a n t e n b o e k is verschenen, dan zal menigeen ongeloovig opkijken.” Hij geeft opnieuw zijn mening over het verschijnsel “emigratie” en de waarde van het grootste deel van de “emigratieliteratuur”: “...ook onder degenen, die Deutschland hebben verlaten, omdat zij zich principieel vijandig stelden tegenover het regime, is de emigratie dikwijls niet veel meer dan een onaangenaam intermezzo, dat hen gedwongen heeft hun boeken te schrijven in Amsterdam of Parijs in plaats van in Berlijn of München. Zij hebben hun wrok meegenomen (wat begrijpelijk is), zij zijn vervuld van het verleden en maken dat verleden tot maatstaf van de tegenwoordige dingen (wat al bedenkelijker wordt omdat het nieuwe perspectieven afsluit); en in ieder geval is de emigratie voor hen geen idee, geen wedergeboorte, doch slechts een verplaatste productie.” En dat uitgevers de “platgetreden paden” bewandelen, stemt Ter Braak dan ook pessimistisch. Daarom is hij van mening, “de uitdrukking ‘het eerste emigrantenboek’ als qualificatie van den roman van Konrad Merz wel te kunnen rechtvaardigen.” Dit boek is volgens hem een verrassing en zijn auteur is

³ Hoofdredacteur van *Das Neue Tage-Buch*.

de onbekende naam, waarover hij eerder “eenigszins mistroostig schreef; en dat Ein Mensch fällt aus Deutschland in druk is verschenen, alle vereering van gevestigde reputaties ten spijt, beschouw ik als één van de gelukkigste momenten in het literaire bestaan van de geheele Deutsche emigratie. Immers: hier is voor het eerst een schrijver aan het woord, die uit de emigratie geboren is en zonder de emigratie nooit zóó zou hebben bestaan; iemand zonder een ‘verleden van Weimar’ en dus ook niet belast met een verleden van literaire werkzaamheid...”

Uit de correspondentie tussen Konrad Merz en Menno ter Braak kan men opmaken, dat niet iedereen overtuigd is van de waarde van dit ‘emigrantenboek’. Spoedig ontstond er in het *Neue Tage-Buch* een polemiek, die zich niet tot de bewering beperkte, dat Konrad Merz helemaal niet had kunnen meemaken, wat hij in zijn boek beschreven had. Op 25 april 1936 publiceerde het NTB een negatieve recensie van de hand van Balder Olden onder de titel *Notwendige Kritik*. Kort daarna reageerde Menno ter Braak met “*Notwendige Kritik*” tussen aanhalingstekens, direct gevolgd door Oldens *Notwendige Replik*. Balder Olden verwijt Merz en uitgeverij Querido, *Ein Mensch fällt aus Deutschland* als “tijdsdocument” aan te prijzen, terwijl “wie zeer oplettend leest, toch ziet, dat hij iets romanachtigs leest”. Wat Merz later in een brief aan Ter Braak Vestdijk zou verwijten met betrekking tot diens *Else Böhler*, namelijk: “Een man van onverbiddelijke waarheid mag zijn werk niet in een kader leggen dat voor iedereen onwaar lijkt”, is nu net datgene waarover Olden struikelt: “Het leest als een verslag, maar het is een en al fantasterij.” De eerste 22 regels van het boek vindt Olden “sterk proza”, waaruit blijkt dat de auteur wel degelijk “leesbaar” kan schrijven en ook talent heeft. “Maar dit boek noem ik – vanwege zijn warrige opbouw moest ik het enige malen lezen – geen proeve van talent en al helemaal geen document, tenzij bedoeld voor de psychiater.” Daarnaast zijn er enige beschrijvingen die absoluut niet met de werkelijkheid kunnen overeenstemmen, vindt de recensent en verwijst naar een scène rond de koestal. Al met al een “pijnlijk boek; de stijl half Blut und Boden, half symbolisme van 1910.”

Kort daarop reageert Menno ter Braak, zoals vermeld, op Oldens aantijgingen. Olden mag volgens hem best zijn mening uiten, maar hij mag geen feiten verdraaien. Dat doet hij wel en hij geeft voorbeelden om zijn mening te staven door hele zinnen uit hun verband te rukken. Op die manier denkt hij te bewijzen dat de stijl van het boek “half Blut und Boden, half symbolisme uit 1910” is: voor de eigenheid van de stijl van Merz heeft „Herr Olden“ kennelijk geen gevoel.

Direct daaronder wordt dan van Olden een *Notwendige Replik* op Ter Braaks “heftige brief” weergegeven. Ter Braak vindt Merz een talent, “daarover valt natuurlijk niet te twisten”, en dat geldt ook voor Querido en voor Klaus Mann. De romanschrijver staat evenwel “onder het strengste gebod van de werkelijkheid, hij moet vinden en niet verzinnen.”

Kurt Lehmann schrijft op 11 mei 1936 aan Menno ter Braak: “Uw reactie is dus in het N.T.B. verschenen, zoals ik terecht vermoedde. Die is goed en veel krachtiger dan de ‘notwendige Replik’ van Olden, die meer nood dan zakelijk is. Aan zijn antwoord is althans duidelijk te merken dat hij vast van mening was dat uw brief niet in het N.T.B. zou worden afgedrukt. Nou, dat is de hele grap. Als Schwarzschild hem goedgezind was geweest, dan had hij uw brief niet afgedrukt en was het niet duidelijk geworden dat Olden heel onzeker andere dingen leutert en geen precieze antwoorden geeft op bewijsstukken die zijn zwendel duidelijk ontmaskeren. Op de kwestie dat het anders is, durft hij niet in te gaan en later beweert hij ten onrechte dat hij m.b.t. IJpendam iets anders had gezegd. Over zijn gewichtigdoenerij met die koeien glimlacht inmiddels trouwens iedereen ten slotte: deze strijd is niet echt onvoordelig voor ons afgelopen.” Olden had namelijk in zijn repliek gesteld: “Van het werken in de koestal ben ik beter op de hoogte dan meneer Ter Braak aanneemt, ik heb me twee jaar lang intensief met veeteelt beziggehouden.” Nergens ter wereld, ook niet in Noord-Holland, kan men volgens hem koeien enkel met suikerbieten voeden.